

J. A. Hollon sivistyskasvatus- ajattelu on yhä ajankohtaista

Matti Taneli

Hollon toimista ja kasvatusta koskevista kirjoista

Laihiolla syntynyt Juho August eli J. A. Hollo (1885–1967) oli varsin monipuolinen ja arvostettu kulttuuripersoona, joka toimi elämänsä aikana monessa tärkeässä tehtävässä. Hän oli Helsingin yliopiston kasvatustieteiden opetusopin professori vuosina 1930–1954 ja toimi professorin virkansa ohella, sen viimeisinä vuosina 1951–1953, Yhteiskunnallisen korkeakoulun (YKK) kanslerina.

Hollo oli *Helsingin Sanomien*, *Valvojan* ja *Valvoja-Ajan* kriitikko. (Ks. Leikola 1996, 28–29.). Hollo oli myös ahkera ja maineikas esseisti ja nuoruusvuosinaan jopa kaunokirjailija. Monipuolista Holloa voidaan pitää J. V. Snellmanin (1806–1881) rinnalla merkittävimpänä suomalaisena kasvatustieteilijänä. Hollon suoranaisesti kasvatusta koskeva tieteellinen tuotanto ei ole kovin laaja, mutta se on sitäkin omaperäisempi ja vaikuttavampi. Se keskittyy pääasiassa kasvatuksen ja kasvatustieteiden teoreettiseen analyysiin.

Hollo oli mestari-suomentaja. Tässä työssä häntä auttoi hänen laaja kielitaitonsa. Hollo osasi ainakin neljäätoista kieltä. Hollo suomensi Tuomas Anhavan (1967, 478) mukaan yli 300 (!) kirjaa, joista monet ovat filosofian, kasvatustieteen ja kirjallisuuden klassikoita. Cervantesin *Don Quijotea* pidetään yhtenä hänen arvostetuimmista suomennoksistaan. Erittäin merkittävänä kulttuuritekona pidetään myös hänen Goethen kirjojen suomennoksiaan. *Vaaliheimolaiset* Hollo suomensi kolmessakymmenessä päivässä (!) vuonna 1923, kun hän asui Wienissä, tuloksen siitä kärsimättä. Hän oli myös erinomainen Aleksis Kiven lyriikan tuntija. Kasvatustieteiden klassikoista Hollo suomensi esimerkiksi Pestalozzia, Sprangeria, Montessoria, filosofiasta Descartesia, Jamesia, Bergsonia ja Russellia.

Hollo esittää kasvatustieteen kirjoissaan *Mielikuviutus ja sen kasvattaminen I-II* (1918, 1919), jonka jälkimmäinen osa on myös hänen väitöskirjansa, *Kasvatustieteen teoria* (1927), *Kasvatustieteen maailma* (1927) ja *Itsekasvatus ja elämisen taito* (1931). Postuumisti ilmestyi Hollon Irina-tyttären

toimittama Hollon päiväkirja *Sielun vaellus* (1985), jossa on kiinnostavia ja tärkeitä aforismien kaltaisia myös kasvatukseen liittyviä huomioita.

Hollon monien eri toimien oleellisena piirteenä on esteettisyyden ja pedagogisuuden korostus. Hän suhtautui varsin kriittisesti oman aikansa positivismiin ja kokeelliseen kasvatustieteeseen. Hollon näkemys oli selkeä vastaparadigma luonnontieteelliseen tutkimukseen perustuvalla empiristiselle kasvatustieteelle. Häntä voidaan pitää hermeneuttis-fenomenologisen, laajasti tarkastellen henkityhteöllisen, suuntauksen uranuurtajana Suomessa. Hollon kasvatusteoreettiset näkemykset ovat vaikuttaneet syvällisesti ja monin tavoin suomalaiseen kasvatusta koskevaan kasvatustieteen ajatteluun ja keskusteluun.

Kasvatus on kasvamaan saattamista

Hollon mukaan kasvatus on kasvamaan saattamista. Kirjassaan *Kasvatustieteen maailma* (1927) hän kirjoittaa:

”Kasvatus on kasvamaan saattamista, mikä merkitsee, että se on luonnollisen, selittämättömän, mutta ilmauksissaan ilmiselvän kasvamisvoiman tielle sattuvien esteitten poistamista, suotuisimpien olosuhteiden luomista itsestään tapahtuvalle kasvamiselle.” (Hollo 1927, 18.)

Tämä Hollon näkemys kasvatuksesta kasvamaan saattamisena on kuvaus siitä, mistä kasvatuksesta on pohjimmiltaan kysymys. Hollo yhtyy näkemysessään aristoteelis-kantilaiseen traditioon, jonka mukaan kasvatus on kasvatettavan ohjaamista sillä tavoin, ettei kasvatettavaa koskaan kohdella pelkästään välineenä, vaan päämääränä sinänsä. (Kant 1990, 269–270.) Kantin tavoin Hollo pitää kasvatusta välttämättömänä, koska ”ihminen voi tulla ihmiseksi vain kasvatuksen avulla.” (Kant 2008, 9.)

Hollo pitää kasvatuksen maailmaa suhteellisen itsenäisenä elämänmuotona (vrt. Wittgenstein: *Lebensform*). Sillä on oma ontologinen erityislaatunsa. Näin ollen kasvatusta ei voi jättää muiden elämänmuotojen, esimerkiksi talouden, politiikan, uskonnon tai taiteen, hallittaviksi. Hollon mukaan kasvatusta ei tule redusoida muihin tieteenaloihin, ei filosofiaan eikä psykologiaan, koska silloin se menettäisi tieteellisen itsenäisyytensä, suhteellisen autonomiansa. Hän ei kuitenkaan kiellä psykologian eikä filosofian merkitystä. Ne ovat tärkeitä kasvatustieteen aputieteitä. On tärkeää huomata, että Hollon mukaan kasvatustiede eivät tarkoita samaa asiaa. Hänen aikanaan kasvatustiede oli lähempänä filosofiaa ja kasvatustiede lähempänä psykologiaa. Hollo kritisoikin kasvatustieteen eli tieteellisen kasvatustieteen perustajan J. F. Herbartin (1776–1841) kasvatustieteen näkemyksiä. Hollon mielestä kasvatusta koskevan tutkimuksen ei pidäkään olla tiedettä ainakaan sillä tavoin kuin luonnontieteilijät ja psykologit sen ymmärtävät (Ks. Hollo 1931, 19–20; Hollo 1952, 280–281, 294.)

Hollon mielestä kasvatustieteen ja filosofian suhde on erittäin kiinnostava ja läheinen. Tämän takia kasvatustieteen identiteetti onkin vaarassa. Kasvatustieteen ei voi kuitenkaan perustaa filosofiseen oppiin, erityisesti etiikkaan, koska silloin se olisi tosiasiaa filosofiaa. Kasvatustiede kuitenkin tarvitsee filosofiaa, koska filosofiassa käsitellään hyvää elämää, arvoja ja olemassaolon tarkoitusta koskevia kysymyksiä. (Ks. Hollo 1931, 31–32.)

Hollo mukaan kasvatustieteen onnistuakseen parhaiten tulee olla monipuolista sivistyskasvatusta. Sivistyskasvatukseen kuuluvat seuraavat kasvatustieteen osa-alueet: älyllinen, eettinen, esteettinen, uskonnollinen ja toiminnallinen kasvatustiede. Hollo korostaa sitä, ettei mikään kasvatustieteen osa-alueista saa olla hallitsevassa asemassa, vaan niiden pitää olla harmonisessa vuorovaikutuksessa. Yhdessä ne voivat parhaiten mahdollisin tavoin edistää oppilaiden eli kasvatettavien monipuolista oppimista, kasvua ja eettisesti kestävästä elämästä. (Ks. Hollo 1931, 31–32.)

Hollo katsoi mielikuvituksen olevan kasvatustieteen eri osa-alueita yhdistävä tekijä, eräänlainen laasti, joka sitoo osa-alueet saumattomasti yhteen. Hänen mielestään mielikuvitus eli kuvittelu on älyllistä toimintaa. Hollon

mukaan tietöelämään kuuluvana – kuten havainto, muisti ja ajattelu – mielikuvituksen kasvatustieteellinen merkitys on ilmeinen. (Hollo 1932a, 92; Hollo 1932b 10.)

Hollon mielestä mielikuvitus ei ole mitään haaveilua tai hahmuilua, vaan se on tunne-elämään pohjautuvaa älyllistä toimintaa, jonka avulla kasvatustieteen monet puolet voivat päästä parhaiten esiin. Hänen mielikuvitustieteen koskevilla ajatuksillaan on yhteyttä kirjallisuuden nobelisti Henri Bergsonin (1859–1941) näkemykseen, jonka mukaan mielikuvituksen logiikka on samankaltaista kuin unen logiikka. Uni ei kuitenkaan noudata yksittäisen ihmisen mielenoikkuja, vaan se on koko yhteiskunnalle yhteistä. Mielikuvituksen liittyminen toisiinsa ei tapahdu sattumalta. Se noudattaa tottumuksia, jotka tarkoittavat mielikuvitukselle samaa kuin logiikka ajattelulle. (2000, 34.)

Kuvittelulla on yhteys ihmisen tunteisiin ja esteettiseen elämään. Hollo esittää, ettei lapsilla ole mielikuvitusta, kuvittelutoimintaa, koska heillä ei ole siihen tarvittavaa mielikuvavarastoa. Lapsen elämää hallitsee illuusionismi eli todellisuudentuntuisuus, joka on kuitenkin välttämätön perusta mielikuvituksen kehitykselle. Hollon mukaan mielikuvitus on kasvatustieteen valta-aate, mutta kuvittelun ei kuitenkaan tarvitse olla koulun varsinaisen oppiaine, vaan se vaikuttaa optimaalisimmin eri oppiaineiden sisäisenä voimana. Hollo myös toteaa, että valtatieteen tunteisiin käy mielikuvituksen kautta. Mielikuvituksen ja tunteen yhteisvaikutus on kasvatustieteen toimivampi ja kestävämpi kuin pelkkä tunteen vaikutus. (Hollo 1932b, 9.)

Mielikuvitus kasvatustieteellisenä valta-aatteena ei saa myöskään hallita kasvatustieteen osa-alueita siten, että ne eivät säilyttäisi omaa suhteellisen itsenäistä identiteettiään. Älyllinen, esteettinen ja uskonnollinen kasvatustiede voivat edistää ennen muuta mielikuvituksen myönteisiä kehittämisen tehtäviä. Sen sijaan eettinen ja toiminnallinen kasvatustiede mahdollistavat kuvittelun rajoittavien toimenpiteiden suunnittelun (Hollo 1932b, 12–14).

Hollo väittää mielikuvituksen ja esteettisen tunteen välisen yhteyden olevan ilmeinen. Esteettisessä elämyksessä tämä yhteys on välittömästi koet-

tavissa. Mielikuvituksen ja tunteen vuorovaikutus voivat saada aikaan esteettisen vaikutelman. Hollon mukaan estetiikka on kaikkea kasvatusta luonnehtiva elementti. Se ilmenee kasvatustapahtumassa sekä koulun sisäisessä että ulkoisessa ilmapiirissä ihmissuhteista ja koulun yleisestä atmosfääristä koko koulun ja sen luokkahuoneiden sisustukseen. Parhaimmillaan esteettinen vaikutelma on koulun kokonaistunnelma, joka inspiroi opettaja-kasvattajia ja erityisesti oppilaiden eli kasvatettavien kouluelämää ja opiskelua.

Sivistyskasvatusajattelun ajankohtaisuus

Hollosta on tullut viimeisten kahdenkymmenen vuoden aikana ajankohdainen kasvatusajattelija kuten kasvatustieteen tutkijat Esko Harni ja Antti Saari toteavat. Harni ja Saari (2016, 19) kuvaavat Hollon kasvatusajattelua seuraavasti:

Hollon ajattelun kautta on pyritty muotoilemaan vastalogiikkaa kasvatuksen taloudellis-tekniselle ja välineelliselle luonteelle (Taneli 2012, 84). Tässä kohdin on ollut tapana palata Hollon ajatukseen kasvatuksesta autonomisena elämänalueena, joka noudattaa ja tavoittelee omia sisäisiä päämääriään, joilla ei ole mitään suoranaista yhteyttä esimerkiksi kansallisiin ja poliittisiin tavoitteisiin. Kenties onkin niin, kuten Taneli (2012, 84) on esittänyt, että Hollo olisi kaubulla seurannut nykyisiä koulutus- ja kasvatuspoliittisia tendenssejä, joissa kasvatusta on asetettu entistä voimakkaammin talouselämän palvelukseen.

Myös Hollon kasvatusta koskevat näkemykset mielikuvituksen ja estetiikan kasvatuksellisesta merkityksestä ovat yhä varsin ajankohtaisia, myös varhaiskasvatusta koskevassa tutkimuksessa. (ks. Sintonen ym. 2020; Sintonen 2020.) Hollon ajatukset nimittäin muistuttavat yhden arvostetun nykyfilosofin Martha C. Nussbaumin (1947–) näkemyksiä.

Nussbaum on aristoteelinen ajattelija, joka on saanut kasvatustieteeseen ajatuksiinsa vaikutteita maanmieheltään pragmatisti John Deweyltä (1859–1952). Nussbaumin mukaan menestyvässä koulussa sekä kasvattaja että kasvatettava ymmärtävät mielikuvituksen merkityksen. Sen hyödyntämisen aiheisiin kuuluvat lukuisat tärkeät asiat, kuten luonnontieteelliset kokeet, ystävien kanssa keskustelu ja jopa pääomasiirtojen analysoiminen. (Nussbaum 2011, 123.) Nussbaum kehittää, myös Hollon arvostaman ja usein siteeraaman, intialaisen kasvatustieteen, runoilijan, säveltäjän, taidemaalarin ja vuonna 1913 kirjallisuuden Nobelpalkinnon saaneen Rabindranath Tagoren (1861–1941) kasvatusta koskevia ajatuksia. Tagoren koulussa myös musiikilla oli tärkeä merkitys, kun oppilaat haluttiin herkistää erilaisille opittaville asioille, luonnon rakastamiseen ja myötätuntoon kaikkia eläviä kohtaan.

Tagore kirjoittaa: ”Musiikki on heille varsin suurena auttajana – laulumme näet eivät ole tavallista hymnytyyppiä, kuivia ja opettavaisia, vaan ne on seipitetty niin lyyriset ja riemukkaat kuin suinkin.” (sic) (Hollo 1932b, 293.) Myös Hollo piti Tagoren koulua esimerkkinä ideaalisesta koulusta, jossa korostui musiikin lisäksi leikin, kertomusten, jopa tanssin yhdistäminen mielikuvituskasvatukseen. Nämä ovat tarpeellisia edellytyksiä sille, että kasvatettavasta voisi kehittyä empaattinen, kriittinen ja oikeudenmukainen ja demokraattista yhteiskuntaa rakentava kansalainen, jokaisen ihmisen mittaamattoman arvon ja hyvän elämän puolustaja.

Hollon kasvatustieteellinen näkemys, jota kutsun sivistyskasvatusajatteluksi, on siis tietysti mielessä esillä joko suoraan tai epäsuorasti myös nykyaikana. Hänen kasvatusta koskevalla ajattelullaan on ollut tärkeä vaikutus hänen aikansa jälkeiseen kasvatustieteeseen keskusteluun. Lisäksi Hollo on ollut ja on inspiraation lähde monille merkittäville suomalaisille kasvatusajattelijoille, jotka ovat omalla tavallaan kirjoittaneet kasvamaan saattamisesta eli tunteen, tahdon ja mielikuvituksen harmonisesta kasvatuksesta. Tällaisia merkittäviä kasvatusajattelijoita, jotka ovat vaikuttaneet 1900-luvun alkupuoliskolla, ovat olleet esimerkiksi Erik Ahlman ja J.E. Salomaa. Heitä myöhemmin vaikuttaneista kasvatusajattelijoista voidaan mainita

ainakin Urpo Harva, Lauri Rauhala, Tapio Puolimatka, Simo Skinnari, Juha Suoranta, Michael Uljens ja Veli-Matti Värri.

Jos me haluamme toteuttaa Hollon sivistyskasvatuskäsitelmää suomalaisessa koulussa, niin olisi tärkeää, että koulussa olisi myös sellainen foorumi, jossa jokaiselle kouluyhteisön jäsenellä oli mahdollisuus vapaaseen mielipiteen ilmaisuun tai vain mukana olemiseen. Tällainen toiminta omalta osaltaan edistää kouluelämän, myös sen ulkoisen ja sisäisen atmosfäärin, kehittymistä mahdollisimman optimaaliseksi.

Koulussa on syytä opiskella eri oppiaineita, mutta erityisesti tulee panostaa taideoppiaineiden opiskeluun, esteettiseen ilmaisuun. Nimittäin, jos kasvatettavat perehdytetään pelkästään tieteellisiin tietoihin ja taitoihin, on vaarana, että unohdetaan tärkein: ihminen ja hänen ihmisyytensä. Tämän vuoksi kasvatettavan tendenssin tulee näkyä koulun kaikissa oppiaineissa. Koulun eri oppiaineiden opiskeltavat sisällöt liittyvät toisiinsa siitä huolimatta, että ne käsittelevät pintapuolisesti analysoiden erilaisia asioita. Viime kädessä niissä on kuitenkin kysymys tavalla tai toisella ihmisestä. Jokaisessa koulun oppiaineessa on humanistinen perusta, jota ilman niitä ei olisi edes olemassa. Näin ollen koulun opetussuunnitelman ja sen käytännön toteutuksen ytimenä voisi olla taidepainotteinen ajattelu. Se pohjana olisi mielikuvitukseen eli kuvitteluun perustuvan estetiikan ja tahtoon pohjautuvan etiikan vuorovaikutus. Tällä tavoin taide- taitoaineet saisivat keskeisen ja arvoisensa aseman kasvatettavan kokonaisvaltaisessa koulukasvatuksessa.

Hollo pitää opettajan persoonallisuutta tärkeänä tekijänä sivistyskasvatuksessa. Opettajan tieteellisissä opinnoissa yleissivistyksellisyydellä on keskeinen merkitys. Opettajan on tärkeää opiskella mahdollisimman laaja-alaisesti humanistisia oppiaineita. Kasvattaja oppii käyttämään mielikuvitustaan kasvatustapahtumassa siten, että hän tulee kasvatuksellisesti näkeväksi eli hän kykenee ymmärtämään sen, mikä kussakin tilanteessa vaatii erityistä huomiota.

Estetiikka voidaan ymmärtää avaimena empaattisuuteen, toisten ihmisten ymmärtämiseen, kunnioittamiseen ja heistä huolehtimiseen. Näin ollen estetiikka johtaa kasvatettavat eettiseen toimintaan. Hollon mielestä jokainen kasvattaja on myös kasvatettava, joka on kasvatustapahtumassa samanaikaisesti sekä kasvattaja että kasvatettava. Kasvattajalla tulee kuitenkin olla myönteinen auktoriteetti kasvatettavaan. Hänen pitää toimia asemassaan kunnioittavasti ja pedagogisen rakkauden periaatteen mukaisesti kasvatettavaa kohtaan. Jokaisen kasvattajan, jokaisen ihmisen, tulee myös kasvattaa itseään. Hollo puhuu sekä elinikäisestä kasvatuksesta että itsekasvatuksesta. Kasvattajan itsekasvatus jatkuu hänen koko elämänsä ajan. Ihminen voi olla ulkoisesti saavuttanut paljon mutta ei ole sisäisesti kehittynyt paljoakaan. Hollo toteaa, että kasvatuksen ajassa on sisäinen aika ulkoista aikaa tärkeämpi.

Kallion ja Pulkin (2022, 25) mukaan Hollolle ”elämän vaaliminen kaikissa muodoissaan on ihmiselle tärkeää, sillä niin kasveissa, muussa luonnossa, eläimissä kuin mikro-organismeissakin on samaa elämänvoimaa.” Heidän mielestään Hollo oli monia aikalaisiaan edellä ihmisen ja muun luonnon yhteyttä korostavassa ajattelussaan. Kallio ja Pulkin (2022, 25.) myös esittävät, että Hollon esiintuoma elämää vaaliva itsekasvatustutkimus yhdistää Hollon itsekasvatusteorian ja Nussbaumin itsekasvatustutkimuksen. Näin ollen se on myös käytännön esimerkki itsekasvatuksesta. Heidän mielestään Hollon ajattelulla on painavaa sanottavaa myös varsinkin ajankohtaiseen kestävästi kehityksen toteuttamiseen. He kirjoittavat: ”Elämää vaalivan itsekasvatuksen synteisillä tarjotaan itsekasvatuksen malli ekologisesti nykyistä kestävämmän ajattelun kehittämiseen ja toiminnan muuttamiseen.” (Kallio & Pulkin 2022, 25.) Tähän teemaan liittyvät olennaisesti myös Veli-Matti Värriin erittäin merkittävät kirjoitukset siitä, miten koulukasvatus tulee toteuttaa meidän aikanamme, ekokriisin aikakaudella. (ks. esim. Värri 2018.) Nämäkin ajatukset ponnistavat, jos eivät eksplisiittisesti, niin ainakin implisiittisesti Hollon sivistyskasvatustutkimuksesta, johon laajasti tarkastellen myös hänen itsekasvatusteoriaansa sisältyy.

Lopuksi

Hollon sivistyskasvatustutkimusajattelu on monin tavoin ajankohtainen. Hän korostaa erilaisten kasvatuksen osa-alueiden, joita ovat älyllinen, esteettinen, eettinen, uskonnollinen ja toiminnallinen kasvatustieteiden keskeisyys, tärkeyttä. Ilman monipuolista kasvatusta ihmisestä tuleekin torso, joka ei ymmärrä ihmisyyden monia eri ulottuvuuksia eikä myöskään yhteiskuntaa ja sen toimintamekanismeja. Hollon ajattelun mukaisesti laaja-alaisen sivistyskasvatuksen painottaminen on ensiarvoisen tärkeää myös koulun integriteetin ja suhteellisen autonomian vuoksi. Etenkin nykyaikana yhteiskunnan taholta esitetään koulua kohtaan erilaisia toiveita ja vaatimuksia. Hollo olisi mitä todennäköisemmin kavahtanut sitä, että koulu pyrki toteuttamaan erilaisten koulun ulkopuolisten intressiryhmien odotuksia. Jokaisen koulutyöntekijän pitää ymmärtää, että nämä odotukset ja vaatimukset johtavat ajan myötä koko koulujärjestelmän kannalta varsin epätyytyttävään tulokseen. Nimittäin koulun ja muidenkin kasvatusyhteisöjen toiminnassa tulee aina olla mukana kasvatustieteellinen, kasvattava sisältö, sekä mielikuvituksen kehittymistä että eettisyyttä koskeva elementti.

Kasvatustieteen tutkijoiden on syytä havahtua myös siihen, että jos humanististen oppiaineiden painoarvo haettaessa jatkokoulutukseen vähenee, jopa näivettyy, seuraukset voivat olla katastrofaalisia. Tarvitsemme tietenkin matemaatikkoja ja insinöörejä, mutta emme ainoastaan heitä, vaan myös yleissivistyksellisyttä ja tieteellisessä toiminnassa oleellisen tärkeän mielikuvituksen käyttöä. Mielikuvitus, jonka tärkeyttä myös Martha Nussbaum painottaa, on sekä taiteellisen että tieteellisen toiminnan ehdoton edellytys. Nobelisti ja teoreettinen fyysikko Albert Einsteinin (1879–1955) väitetään sanoneen, että jos haluaa kasvattaa oppilaista hyviä tieteentekijöitä, tulee heille lukea satuja!

Valitettavasti aikamme henki (*Zeitgeist*) ei kannusta toteuttamaan Hollon peräänkuuluttamaa holistista sivistyskasvatusta. Sivistystä koskeva pohdinta on valitettavasti katoamassa jopa kasvatustieteellisestä tutkimuksesta ja keskustelusta. Kasvatusta koskevan tutkimuksen, kasvatustieteen ja ennen muuta kasvatustieteen filosofian, pitäisi saada sellainen asema, ettei sen relevans-

si jäisi pelkästään sinänsä välttämättömän tieteellisen tutkimuksen piiriin, vaan että se antaisi vahvan kontribuution myös käytännön kasvatustutkimukselle. Hollon ajattelun mukaan kaiken kasvatusta koskevan tutkimuksen tulisi toimia vahvasti myös lasten ja nuorten – kaikkien ihmisten – sivistyksen ja hyvän elämän mahdollistajana ja tukijana. Vasta sellainen kasvatustieteellinen toiminta olisi Hollon mielestä jokaisen ihmisen hyvää elämää edistävää todellista ja perenniaalista sivistyskasvatusta.

Kirjallisuus

Anhava, Tuomas 1967. J. A. Hollon. *Parnasso* 17 (8), 478–480.

Bergson, Henri 2000. *Nauru. Tutkimus komiikan merkityksestä*. Isto, Sanna & Pasanen, Marko (suom.) Helsinki: Loki-kirjat 1994. Taskupainos 2000.

Harni, E. & Saari, A. 2016. Elämän politiikka J. A. Hollon ajattelussa. *Kasvatus & Aika*, 10 (2). [www-lähde] <<https://journal.fi/kasvatusjakaika/article/view/68615>> (Luettu 3.11.2022.)

Hollo, J. A. 1927. *Kasvatuksen maailma. Ynnä muita tutkielmia*. Porvoo: WSOY.

Hollo, J. 1931. *Kasvatuksen teoria. Johdantoa yleiseen kasvatustieteeseen*. Toinen painos. Porvoo: WSOY.

Hollo, Juho. 1932a. *Mielikuvitus ja sen kasvattaminen I-II*. Edellinen osa. Toinen painos. Porvoo: WSOY.

Hollo, Juho. 1932b. *Mielikuvitus ja sen kasvattaminen I-II*. Jälkimäinen (sic) osa. Toinen painos. Porvoo: WSOY.

Hollo, J. A. 1952. *Kasvatuksen maailma*. Toinen kokonaan uusittu painos. Porvoo: WSOY.

Kant, Immanuel 1990. Käytöllisen ([sic] järjen) kritiikki. Teoksessa Immanuel Kant. *Siveysooppilliset pääteokset*. Suomentanut sekä johdannolla ja selityksillä varustanut J. E. Salomaa. Porvoo: WSOY, 163–362.

Kant, Immanuel 2008. *Om pedagogik*. (Alkuperäisteos *Über Pädagogik*, 1803). Kääntänyt ruotsiksi Jim Jakobsson. Jälkisanat Lars Løvlie. Göteborg: Daidalos AB.

Kallio, J. & Pulkki, J. 2022. Elämää vaalivan itsekasvatuksen luonnos. *Aikuis-kasvatus*, 42 (1), 25–36. [www-lähde]<<https://journal.fi/aikuiskasvatus/article/view/115551>> (Luettu 3.11. 2022.)

Leikola, Anto 1996. Kasvatustieteilijä ja suomentaja J. A. Hollo. Teoksessa *Kansallislisgalleria. Suuret suomalaiset. Kehittyvä Suomi (1945–1965)*. Erikoispainos Suomen itsenäisyyden 80-vuotisjuhlan kunniaksi. Helsinki: Weiling + Göös, 28–29.

Nussbaum, Martha C. 2011. *Taloukasvua tärkeämpää. Miksi demokratia tarvitsee humanistista sivistystä*. Suomentanut Timo Soukola. Jälkisanat: Nussbaum kapenevan ihmiskuvan kriitikkona. Pauliina Remes. Helsinki: Gaudeamus.

Sintonen, Sara 2020. ” Et ne tietää, että toi on hyvä ihminen” – Varhaiskasvatuksen opettajuus J. A. Hollon hengessä. *Kasvatus* 51 (2), 168–179.

Sintonen, Sara, Nordström, Alexandra, Sairanen, Heidi & Kumpulainen, Kristiina 2020. Pedagogisen Haltijan kuiskaus -materiaalin soveltaminen varhaiskasvatuksessa J. A. Hollon kasvatusajattelun luentana. *Ainedidaktiikka* 4 (2), 44–62. [www-lähde]<<https://journal.fi/ainedidaktiikka/article/view/79782>> (Luettu 5.11.2022.)

Taneli, Matti 2012. *Kasvatus on kasvamaan saattamista. Kasvatusfilosofinen tutkimus J. A. Hollon sivistyskasvatusajattelusta*. Turku: Turun yliopiston julkaisuja. Annales Universitatis Turkuensis. Osa 351.

Värri, Veli-Matti 2018. *Kasvatus ekokriisin aikakaudella*. Tampere: Vastapaino.